

הביטוי האירוני - בין הסמנטי לפרגמטי

פרופי שלמה מורג ז"ל היה הראשון מבין מוריי באוניברסיטה העברית שעורר בי את העניין בחקר העברית בת-ימינו על היבטיה הסמנטיים והסוציו-לשוניים. מאמר זה, העוסק בצומת של העיון הסמנטי והפרגמטי, מוקדש בהערכה ובתודה לזכרו של פרופי מורג.

האירוניה נחשבת לאמצעי רטורי מתוחכם, ואין להתפלא על כך שזכתה מאז ימי אריסטו לתשומת לב מרובה הן מצד חוקרי לשון וסטיליסטיקה, והן מצד פילוסופים, פסיכולוגים וחוקרי ספרות. קיימים, כידוע, סוגים שונים של אירוניה.¹ האירוניה המילולית היא כלי לשוני-טקסטואלי, שמטרתו להעביר לנמען מסר מסוים, שאינו מפורש, תוך יצירה של אפקט רטורי. היא משרתת במיוחד כתיבה הומוריסטית-סטירית וכן דברי ביקורת חברתית או אישית. האירוניה עלולה להיות גם מרירה, נשכנית, סרקסטית.

1. האירוניה היא, לכאורה, תופעה סמנטית מוזרה: אדם אומר דבר שבעצם אינו מתכוון אליו, בניסוח בוטה אפשר לטעון שיש בכך משום "אמירה שקרית". בכל זאת אין הביטוי האירוני בבחינת אמירה שקרית שמטרתה לגרום לנמען להאמין בדבר שאינו אמת; מטרת המוען היא שהנמען דווקא יצליח לעמוד על כוונתו, כלומר על משמעותם הלא-מפורשת של דבריו. אילו היה עלי לבטא את תמציתו של הביטוי האירוני במילה אחת, הייתי בוחר באמירה הפופולרית הרווחת בני הנוער - "כאילו."

* פרופסור רפאל ניר הוא פרופי לתקשורת באוניברסיטה העברית ובמכללה האקדמית נתניה.

1 בצד האירוניה המילולית מוכרים גם סוגים אחרים, כגון אירוניה דרמטית, הנעוצה בפער שבין ידיעת הקהל ובין אי-הידיעה של הגיבורים, וכן אירוניה של מצבים שגורים "הגורל".

על-פי ההבחנות המקובלות כיום בניתוח הטקסטואלי, יש לראות את האפקט של מרבית הביטויים האירוניים כהתנגשות בין המשמעות הסמנטית של האמירה ובין המשמעות הפרגמטית, כלומר בין המשמעות המילולית למשמעות האילוקוציונית.

נפתח בדוגמה:

יואל מרקוס פותח מאמר פרשנות שלו ב"הארץ" (30.3.01) בדברים האלה:
ערפאת לא ישקוט ולא ינוח עד שיעלה את ליברמן לראשות הממשלה [...] עם הסיסמה "שקט הוא רפש", מתגלה ערפאת כאחרון הזיבוטינסקאים בארצנו.

זו דוגמה לכתיבה אירונית פובליציסטית המבקשת לבטא עמדה מסוימת באמצעות אמירות "לא נכונות" כביכול, מתוך הנחה שהקורא יעמוד על **כוונת** הכותב. זו אפוא דרך מתוחכמת להעברת מסרים. הבנת המסר (שאינו זהה עם המשמעות הסמנטית של המשפט) מותנית במקרה זה, כבמקרים אחרים, במידע רקע ובהנחות-קדם (presuppositions). בדוגמה שלפנינו מידע כזה כולל את מיקומו של ליברמן במפת הפוליטיקה הישראלית, וכן את הכרת אמרתו של ז'בוטינסקי "שקט הוא רפש".

מטרת השימוש באירוניה שבמאמרי הפרשנות בעיתונות היא בדרך כלל לבקר, ולעיתים אף לתקוף ולפגוע. במקרים רבים היא מבטאת לעג ואף סרקזם. לאירוניה כזו יש תמיד קרבן. בדוגמה שלעיל הקרבן הוא, כמובן, ערפאת.

2. המשמעות של *eironeia* ביוונית עתיקה היא 'העמדת פנים, התחפשות בדיבור'; לפי אריסטו זו העמדת פנים של איגנורנטיות, היינו של אי-ידיעה: הדובר מלגלג על בן-שיחו תוך שהוא מעמיד פנים שאינו יודע עובדות מסוימות. זו מהותה של האירוניה הסוקרטית, המבוססת על דמות האיירון - "אני יודע שאינני יודע".

התפיסה העממית גורסת שהאירוניה היא בבחינת "לגלוג קלי" (כך בהגדרות שבמילוני אבן-שושן וספיר), וכי היא מתממשת תוך שימוש באמירה הפוכה, מנוגדת במשמעותה, לזו שבעצם מבקש המוען להביע. הדוגמה המובהקת לכך היא "לשון סגי נהור" - אדם אומר דבר אחד ומתכוון בעצם להיפוכו.² אולם מן הדוגמה שלהלן נראה שהשימוש

2 לשון סגי נהור אינה אירונית בכל מקרה. לעתים משתמשים בה כדי להימנע מביטויים שחל עליהם טאבו, או שאינם "תקינים פוליטית".

באירוניה אינו כרוך תמיד בהתכוונות למשמעות הפוכה:
התעודה שלך משעממת (הכוונה: 'טובה מאוד')

אם כוונת המוען להחמיא לנמען אזי לפנינו אמירה אירונית. במקרה זה ניתן לראות כי אין היא מבטאת את היפוכה של המשמעות הסמנטית (שכן טוב אינו מבטא את ההפך ממשעמם).

עם זאת טמון בכל ביטוי אירוני ניגוד מסוים, לאו דווקא ניגוד פשוט בין האמירה לכאורה לאמירה האמתית; זהו ניגוד שבין עמדות: בין העמדה המשתמעת מן המשמעות הסמנטית ובין עמדתו האמתית (הפרגמטית) של המוען, לרוב מתבטא הדבר בניגוד בין עמדה חיובית לשלילית. בדוגמה "התעודה שלך משעממת" האירוניה מתבטאת באמצעות ניגוד בין העמדה השלילית לכאורה, המשתמעת מן התואר "משעממת", ובין זו החיובית, הלא מפורשת, שהמוען מבקש להביע.

3. תאוריות שונות הוצעו להסברת התופעה הרטורית של האירוניה, ואין זה המקום לסקור אותן כאן.³ ננסה לעמוד על כמה מן ההנחות המשותפות למרבית התאוריות.

כדי לעמוד על הכוונה האמתית של מבע אירוני מילולי מן הראוי שתהיה הסכמה בין המוען לנמען על הפרה לכאורה של "כלל האיכות" של גרייס (1975), הגורס: "אמור רק דברים שאתה מאמין שהם דברי אמת". לפי הכלל הזה על הנמען להכיר בכך שהדובר האירוני אמנם אינו אומר דברי אמת, ועם זאת "השקר" שלו אינו רלוונטי בהקשר הנתון, הנסיבתי והמילולי.

לדוגמה: אדם האומר "איזה יום נהדר", כאשר מזג האוויר סוער, אמנם אינו אומר אמת, אולם הוא חושף את כוונתו האמתית באמצעות ההקשר הנסיבתי של "כאן ועכשיו" שהוא נתון בו.

במה נבדלת אפוא אמירה שקרית מאמירה אירונית?

השקר הוא בגדר הטעיה מכוונת, העברה של מידע שהמוען יודע שאינו הולם את העובדות והוא מאמין שהנמען אינו יודע זאת. באמירה שקרית אין ניגוד בין הצד הסמנטי לפרגמטי, כלומר בין המשמעות המילולית

3 כמה מן התאוריות הללו נסקרות אצל ויצמן (תש"ס).

לכוונת הדובר: הדובר אומר שקר ואכן מתכוון להטעות את הנמען, לשקר לו. לשם כך עליו להעמיד פנים שהוא דובר אמת.

האירוניה, לעומת זאת, היא אמירה שיש עמה העמדת פנים של אמירה שקרית, כלומר - זהו שקר "שקוף": המוען מצפה מן הנמען שיגלה את העמדת הפנים ויפרש את דבריו שלא במשמעותם הסמנטית, הגלויה, אלא כמעשה התחפשות. המוען משתמש במעין "מסכה סמנטית", והנמען אמור להכיר בכך. התוצאה היא שנוצר מתח בין הסמנטיקה לפרגמטיקה, בין המשמעות הפשוטה, המילולית, של המבע ("משמעות המשפט") ובין כוונת הנמען ("משמעות הדובר").⁴

כך מבטא המוען שתי אמירות במקביל: הוא מבטא מבע שקרי, ובו-זמנית הוא שולח גם רמזים מטה-דיסקורסיוויים, המרמזים על כך שאינו מאמין במה שהוא אומר. לכן מובן שביטוי אירוני הוא בגדר מבע מורכב ומתוחכם יותר מאמירה של שקר פשוט.

לצורך עמידה על האירוניה שבמבע על הנמען להבין שאין מדובר בכוונה לשקר, אלא במה שאדגר לאפ (1992) קורא "סימולציה של השקר". לפי תפיסה זו הדובר-האיירון עושה בעצם שתי פעולות של העמדת פנים בעת ובעונה אחת:

- א. **סימולציה של האמת** (המתבטאת באמירה שקרית לכאורה);
- ב. **סימולציה של השקר** (הנרמזת באמצעות מסר סמוי, מטה-דיסקורסיווי: בעצם אינני משקר, אני רק מעמיד פנים שאני משקר).

אפשר לסכם ולומר שהאירוניה מתבטאת ב**סימולציה של אי-כנות**, בהעמדת פנים של אי-אמירת אמת. בכך נעוץ הניגוד המהותי שבין אירוניה לשקר מכוון, שהרי השקר, בניגוד לאירוניה, הוא **סימולציה של כנות**, העמדת פנים של אמירת אמת.

מצד אחד בכל הבעה אירונית יש משום ריחוק או חוסר ישירות, שכן האירוניה היא דרך עקיפה להביע רגשות ועמדות. אולם מצד אחר יש בשימוש באירוניה גם סוג של קרבה, המתבטאת בקשר מוען-נמען. המוען מניח שהנמען מסוגל לתהלך כהלכה את המבע כאירוני, מאחר שהוא

4 ההבחנה בין "משמעות המשפט" ל"משמעות הדובר" נדונה אצל דסקל וויצמן (תש"ן).

מכיר את המוען ואת "האתוס" שלו (במשמעות האריסטוטלית, למשל - יחסו לקרבן האירוניה, אם יש כזה), וכן את הנסיבות שבהן נאמרו הדברים.

4. על-פי האפיון שהזכרנו אפשר לראות גם בשימוש בשאלה רטורית סוג של אירוניה, מאחר שיש בכך משום העמדת פנים אילוקוציונית. המוען מבצע פעולת דיבור הנראית כשאלית שאלה, אולם אינו מתכוון לשאל, משום שבעצם אינו מצפה לתשובה מן הנמען: האם יצאת מדעתך?

זו "כאילו שאלה" - המוען מעמיד פנים של שואל שאלה, אולם בעצם מבקש להביע תמיהה או נזיפה.

בשאלה הרטורית טמון אפוא ניגוד אירוני לא רק בין ההיבט הסמנטי לפרגמטי, אלא גם במישור הפרגמטי עצמו, כלומר ב"עצמה האילוקוציונית" של המבע: המוען משתמש בפעולת דיבור אחת (שאלה) כשכוונתו בעצם לנקוט פע"ד אחרת (גערה, בקשה, התפעלות וכיו"ב):

האם אתה חייב לצעוק במקום לדבר?

במקרה זה המסר לנמען הוא נזיפה או בקשה (הנמדך את קולך).

התנ"ך משופע, כידוע, בשאלות רטוריות, בעיקר בדברי הנביאים. דוגמה מפורסמת היא השאלה הרטורית שמפנה הנביא אליהו למלך אחאב. במקרה זה האמירה מנוסחת כשאלה כשהכוונה היא לגנות את הנמען ולבקר את מעשיו: הרצחת וגם ירשת?

5. שאלה מעניינת, שהספרות המדעית העוסקת בניתוח האירוניה אינה מרבה לעסוק בה, היא "האם גם שתיקה יכולה להיות בגדר אמירה אירונית?". מן המפורסמות הוא שלא כל שתיקה היא בהכרח "תקשורת אפס". כאשר מדובר בשתיקה כפעולה תקשורתית הרי היא בחזקת מבע שתוכנו הסמנטי הוא אמנם "אפס", אולם מבחינה פרגמטית אין זה "מבע-אפס" (כלומר מבע שאין בו מסר כלל). שתיקה תקשורתית, כגון שתיקה כתשובה לשאלה, היא בגדר מבע, משום שהיא מבקשת להעביר לנמען מסר, מעין: "יש לי מה לומר על כך, אולם לא אומר זאת. עליך להבין בעצמך למה אני מתכוון".

האם זוהי אירוניה? לדעתנו אפשר אכן לראות בכך ביטוי אירוני, מאחר שהשתיקה התקשורתית מבטאת העמדת פנים של אי-אמירה, בעוד שבפועל הכוונה היא להעביר מסר. אם השתיקה מלווה בהבעת פנים כגון חיוך, או בתנועת גוף, יש בכך סיגנל אירוני המסמן לנמענים שהשתיקה אינה בבחינת "אפס אמירה": אינני אומר דבר, אולם אני מבקש בכל זאת לומר משהו ("שתיקה רועמת").

שתיקה אירונית מתרחשת כאשר יש ציפייה מצדו של הנמען שהמוען יאמר דבר מה, אם כתשובה לשאלה ואם כתגובה על דברי אדם אחר. היא בולטת, למשל, במבע המקובל בשיח הציבורי, כאשר הנשאל (בדרך כלל אדם בעל תפקיד ציבורי חשוב) אינו משיב על השאלה ואומר לכתב: "אין תגובה". אפשר לפרש גם תגובה כזו כשתיקה תקשורתית:

- האם אדוני דוגל בכניסה של צה"ל לשטחי A? - אין תגובה.

זוהי אמירה אירונית, שקרית כביכול, משום שבעצם האמירה הרי יש משום תגובה. ניתן להגדיר אמירה מסוג זה כקִטָּה-דיסקורסיווית (אמירה על אמירה), המתבטאת בסימולציה של אי-כנות: הדובר-השותק מצפה מן הנמען שיבין את כוונתו, אם באמצעות רמז כלשהו ואם בלעדיו.

6. עדויות של מורים ותוצאות של מחקרים פסיכולינגוויסטיים מצביעות על כך שלילדים ולמעוטי השכלה יש קושי מסוים בהבנת ביטויים של אירוניה, וכי קושי זה עולה על הקושי שיש לילדים בהבנת ביטויים מטפוריים.⁵ כיצד ניתן להסביר זאת?

ראשית - יש להביא בחשבון את ההבדל בתפקוד: המטפורה מטרתה **להבהיר** מושגים, לסייע בהמחשה, ואילו האירוניה תפקידה העיקרי הוא **לבקר**, להביע עמדה.⁶

שנית - כדי להבין ביטוי אירוני על הנמען להתייחס בו-זמנית לשני מישורים של משמעות, הסמנטי והפרגמטי. עליו להבין את התוכן

5 ראו וינר (1988, 181-183).

6 אמנם גם המטפי עשויה לבטא עמדה: בחירת המטפי משקפת לפעמים עמדה של המוען, כגון השוואת ויכוח במרכז של מפלגה לזירת אגרוף.

המילולי, ועם זאת לשלול את התוכן הזה (כלומר להכיר בכך שהמוען מעמיד פנים של אי-אמירת אמת), ולפענח את כוונתו האמתית של המוען.

אם בפענוח של מטפורה - על המאזינים או הקוראים לתפוס את הדמיון שבין הדומה למדומה, הרי בפענוח של אירוניה - עליהם לתפוס את הניגוד שבין המישור הסמנטי לפרגמטי, בין המשמעות המילולית לכוונת המוען.

לגבי ילדים, יש להביא בחשבון ש"בררת המחדל" של הנמען-הילד היא שהמוען אומר מה שהוא מתכוון לומר. לילד תמים קשה להבין מדוע יאמר אדם דבר שאינו מתכוון אליו: מדוע ירצה אדם להטעות במתכוון את הנמען?

7. ככל שהאירוניה מעודנת יותר ושקופה פחות, כן גדלה הסכנה שהיא תיתפס רק בדרגת סימולציה א': סימולציה של האמת, כלומר - שקר. לכן המידע ההקשרי הוא בעל חשיבות מכרעת בפענוח ביטויים אירוניים; היעדרו של מידע רקע רלוונטי עלול לגרום כישלון בפענוח.

כאשר אין בידי ההקשר לספק לנמען את הרמזים הדרושים להבנת הכוונה, על המוען לספק אותם באמצעות סימנים מילוליים מפורשים, מטה-דיסקורסיוויים, כלומר - ביטויים המתייחסים לאמירה עצמה (בלשון הדיבור: יעני... כאילו), או באמצעות סיגנלים פארא-מילוליים, כלומר - סימנים לא-מילוליים המלווים את הדיבור: הטעמה, הנגנה, הבעת פנים (קריצה, למשל) או תנועות גוף. בטקסט כתוב, האמצעי הפארא-מילולי השכיח הוא הקפת מילים במירכאות או שינוי הגופן. בטקסטים של דואר אלקטרוני מקובל להשתמש לפעמים ב"פרצוף המחידך".

לעתים מתכוון המוען האירוני, האיירון, להסתיר או לעמעם מטעמים שונים את כוונתו האירונית. כך נוצרת אמירה אָניגמטית, עמומה, שיש בה אירוניה נסתרת. כדי להשיג אפקט אָניגמטי כזה, המוען נמנע מלספק לנמען את הרמזים הדרושים לפענוח חד-משמעי של כוונתו.

8. נתבונן עתה בכמה דוגמות:⁷
במאמרו של דורון רוזנבלום ב"הארץ" (30.3.01), "הפואמה הפדגוגית",
הוא אומר על יוסי שריד:
**הלה לפחות הרוויח ביושר את תפקידו כמורה הגדול והמאוכזב של
הפלשתינאים, הנוזף תכופות ביאסר ערפאת ובשאר מנהיגי ערב.**

אמירה זו מרמזת, כמובן, על "תפקידו" של שריד בעבר, כשהיה שר
החינוך. מידע רקע זה הכרחי כדי להבין את המסר וכדי לקלוט את
האפקט האירוני-הומוריסטי.

מאיר שלו בטור שלו ב"ידיעות אחרונות" (30.3.01), מגיב על הצעתו
של שר הביטחון להתיר כניסה לישראל רק לפועלים פלשתיניים שעברו
את הגיל 40:

**לא אתפלא אם בקרוב, אחרי שירי הטילים לא יספק את הסחורה,
יניב מוחו של השר גירסה משוכללת יותר: רק פועלים מעל גיל 80
יוכלו להיכנס אלינו, ובמקרה שגם זה לא יעזור, רק בני 80 שיש להם
גם קטרקט על יותר מעין אחת.**

במקרה זה נוקט הכותב טקטיקה של הכאת דברים עד לכדי אבסורד
באמצעות אירוניה. כתיבה כזו מעוררת אפקט הומוריסטי מריר - קו
אופייני לטקסט אירוני-סטירי.

להלן דוגמה נוספת להומור מריר:
שגרירנו בגרמניה אמר בסך הכול את האמת שבש"ס אין דמוקרטיה
[...] אך כשש"ס כועס הממסד מרטיב. **הוא זומן, ננזף, מרחו את גופו
בזפת ובנוצות והכריחוהו להתפתל אצל דרעי עד שקיבל מחילה ואישור
להמשיך להתקיים.**
(יואל מרקוס, הארץ, 12.2.99)

במובאה זו מצוי שילוב של שני אמצעים רטוריים: אירוניה ומטפוריקה.
הגבול ביניהן במקרה זה אינו ברור: האם המריחה בזפת ובנוצות היא
מטפורה למעשה שעשו אנשי ש"ס לשגריר, או שיש כאן אירוניה תוך
נקיטת "סימולציה של אי-כנות" באמצעות ציון העובדות תוך הבאתן
עד לאבסורד, וכל זה מתוך כוונה להעביר לקוראים מסר ביקורתי?

7 ההדגשות שלנו (ר"ט).

הקטע שלהלן הוא סרקסטי-סטירי ונכתב לרגל פרסום דו"ח מבקר המדינה, 2001:

דומה שהשנה נטפל המבקר לנבחרינו על לא עוול בכפם [...] הנסיעות התכופות לחו"ל, למשל, 327 טיסות בשנתיים וחצי, כן ירבו, לא באו להנאה אלא כדי לנסות ולשפר את מאזנה הכספי של חברת 'אל על'. לכן גם לוקחים במקום פמליה של ארבעה אנשים, 14 מלווים. בזבוז? נהפוך הוא! מדובר במאמץ להעלות את התפוסה במטוסי חברת התעופה הלאומית שלנו ולמנוע פיטורי עובדים.

אפרים סידון, "מעריב", 4.5.01

במקרה זה האמירה השקרית-לכאורה אינה קשורה להבאת העובדות אלא מתייחסת להבעת עמדה. הכותב מביע, כביכול, עמדה הפוכה מזו שהוא מתכוון אליה, שהרי הביקורת מכוונת אל המבוקר ולא אל המבקר (כפי שנראה לכאורה מן האמירה). גרעין האירוניה טמון במילים "זבוז? נהפוך הוא!", כאשר הביטוי "נהפוך הוא" מבטא עמדה המנוגדת לזו שהכותב מתכוון אליה.

9. במסורת היוונית הקלסית האירוניה נחשבת לנשק של החלשים. בגלל מעמדם הנחות בחברה מנצלים הם בצורה ערמומית את המידע שברשותם, ובשילוב עם יכולת ניסוח לשוני מתוחכם הם מנסים לנצח את מתחריהם. יכולתם הרטורית משמשת להם פיצוי על חולשתם.

בימינו מקובלת האירוניה בשיח הפוליטי כנשק רטורי בעיקר בשירות הסטירה. אפשר להתייחס אליה כאל העמדת פנים שקופה, מעין משחק מילולי של סגי-נהור, או להתחפשות, שלא רק שאינה מעלימה את כוונותיו של המוען אלא מעצימה אותן תוך יצירת אפקט היתולי, שיש עימו לגלוג, לפעמים ביקורת ומריר.

מהותה של האירוניה נעוצה אפוא בַּניגוד, או במתח, הנוצר בין המישור הסמנטי של המבע ובין המישור הפרגמטי, בין המשמעות המילולית לכוונת המוען. מתח זה מעניק לאמירה האירונית תחכום מסוים ועצמה מיוחדת המנוצלת על-ידי פוליטיקאים ועיתונאים לשם ביטוי עמדותיהם.

ביבליוגרפיה

Grice, H.P. (1975), 'Logic and conversation', in: P. Cole & J.L. Organ (eds.), *Syntax and Semantics*, Vol. 3: Speech Acts. New York, Academic Press, pp. 183-198.

Lapp, E. (1992), *Linguistik der Ironie*. Tuebingen, Gunter Narr Verlag.

Winner, E. (1988), *The Point of Words*. Cambridge, Mass., MIT Press.

דסקל וויצמן (תש"ן) - דסקל מ' וא' ויצמן (תש"ן), 'לשאלת משמעות הדובר בספרות היפה', בלשנות עברית 28-30, עמ' 9-19.

ויצמן (תש"ס) - ויצמן א' (תש"ס), 'האירוניה בשיח החדשותי, בתוך: א' שורצולד, שי בלום-קולקה וע' אולשטיין (עורכות), ספר רפאל ניר, ירושלים, כרמל, עמ' 236-248.